

Patrisztikus kislexikon (I–VIII. század). Szerkesztette Puskely Mária. Szerzők: Boros István, Frenyó Zoltán, Kránitz Mihály, Nacsinák Gergely, Odrobina László, Perendy László, Puskely Mária, Takács László.* Jel Kiadó, Budapest, 2012, 440 oldal, 2900 Ft

Legelőször is illő, hogy a recenzens köszönetét és elismerését fejezze ki a kötet szerkesztőjének, szerzőinek és kiadójának a vállalkozásért, mivel multhatlanul nagy szükség volt egy ilyen léptékű, a szellemileg igényes nagyközönségnek szóló lexikonra az egyházatyák korának kultúrájáról és történetéről. Ehhez hasonló ugyanis a tárgykörben magyar nyelven még nem született – külföldön sem sok.¹ A magyar olvasó első tájékozódáshoz jószerivel csak Vanyó László² és Henry Chadwick³ – a maguk műfajában jól használható – kézikönyveire,⁴ valamint Vanyó László posztumusz művére, a Perendy László által gondozott *Ókeresztény írók lexikonára* (Szent István Társulat, Budapest, 2004) támaszkodhatott. Ez utóbbi kötet bizonyos szempontból előzményül szolgálhatott Puskely Mária vállalkozása számára.

Mit is várhat az olvasó és a recenzens egy ilyen kislexikontól? Általában a komolyan vett ismeretterjesztés megkívánja, hogy röviden, egyszerűen és szemléletesen beszéljünk bonyolult és elvont tárgyokról is. Emellett kedvet is kell csinálnunk a további tájékozódáshoz, és érdekeltenünk kell a téma és a bemutatott gondolatok, szerzők, történeti személyek jelentőségét. Erre az képes, aki a célközönség ismeretében biztos arányérzékkel különbözteti meg a lényegest a lényegtelenről, a feltétlenül elmondandót a mellőzhetőről. Így tehát a jó ismeretterjesztő mű megköveteli az adott tárgy fölényes ismeretét, a forrásokban és a legkorszerűbb szakirodalomban való alapos jártasságot – semmivel sem kevésbé, mint egy tudós közönségnek szánt tanulmány. Következésképp egy ilyen kiadványhoz elismert specialista szerzőkre van szükség. Ez talán fokozottan érvényes a lexikon műfajára, ahol a célközönség terhelhetősége mellett a szigorú terjedelmi

korlátok is folyamatos döntéskényszert idéznek elő. A szerkesztőnek tehát törekednie kell arra, hogy lehetőség szerint minden témakört annak szakemberére bizzon, olyan kutatóra, aki az adott szűkebb témában nemzetközi színvonalú publikációkkal és elismertséggel rendelkezik. Így gondolkoztak az ismeretterjesztés felelősségéről a kötetünk fő mintáiként és forrásaiként szolgáló korábbi patrisztikai lexikonok kiadói és szerkesztői is. A terjedelmében jelen kiadvánnyal leginkább összemérhető, 652 oldalas *Lexikon der antiken christlichen Literatur* munkálatait a téma és a kompetencia összeegyeztetése érdekében két, a patrisztika területén nemzetközileg elismert szerkesztő és három ugyancsak jó nevű segítő irányította, a szócikkek szerzőinek száma pedig meghaladja a százat, akik között a német nyelvű patrisztika szinte valamennyi nagy nevét megtaláljuk (csak hogy néhány példát említsünk: Theresa Fuhrer, Chrisoph Marksches, Andreas Merkt, Karla Pollmann, Dorothea Weber, Wolfgang Wischmeyer). Ugyanezt a célt követve a gigantikus, háromkötetes *Nuovo dizionario Patristico e di antichità Cristiane* (főszerkesztője A. Di Bernardino) összeállítását egy világnagyságokból álló, tíztagú tanácsadó testület végezte, s a szócikkeket olyan, hozzávetőlegesen 250 főt számláló nemzetközi szerzőgárdára bízta, amely egyebek között Ugo Bianchit, Henri Crouzelt, Jaques Fontaine-t, Charles Kannengiesert, Andrew Louth-t, Manlio Simonettit, Kurt Smolakot és Eric Osborn-t is tagjai között tudhatta.

A kompetens szerzői kollektíva öszszeválogatása mellett minden lexikon-szerkesztő számára kardinális és szinte megoldhatatlanul nehéz feladat a címszavak szerencsés kiválasztása. Alapvető szempont a tematikai kiegyensúlyozottság; ezt a célt jól szolgálja a kollegialitás elvének érvényesítése a szerkesztésben – ebben a tekintetben mindkét említett lexikonelőd jó példával járt elől. Továbbá egymást részben kizáró, részben kiegészítő módszertani elvek, hogy egyfelől célszerű azokat a tulajdonneveket, tárgy- és fogalomneveket tájékozódási pontokká tenni, amelyekre a megcélzott beavatatlan olvasó akár szűz kíváncsiságában, akár az először kezébe vett forrás, dokumentum vagy tanulmány rejtelmes utalásain megakadva nagy valószínűséggel valóban rá fog keresni; másfelől

számítani kell – ahogy e kötet alkotói is számítanak – a kalandvágyból vagy inyenccségből lapozgatókra is.

Jelen kötet célkitűzései, ahogy azokat az Előszó megfogalmazza, teljes mértékben összhangban vannak ezekkel a kívánalmakkal, csak még valamivel többet szeretnének nyújtani. Amint itt olvashatjuk, a szerzők közérthető stílusú, beavató jellegű ismeretterjesztésre törekedtek, amihez igyekeztek a legjobb külföldi és hazai szakirodalmat felhasználni (8), és különös gondot fordítottak a bibliográfia, azon belül is a magyar anyag összeállítására. Fontosnak tartották azt is, hogy a témához illő illusztrációkat szemeljenek ki (uo.). Emellett hangsúlyozzák – ahogyan az érthető is egy a Jel Kiadónál megjelenő kiadvány esetében –, hogy elsősorban a hitük alapjait kutató keresztény olvasót hívják „szellemi-lelki kalandra” (uo.); a patrisztikus kor kultúrájában az európai értékek forrását látják, s úgy vélik, elsősorban ezért „érdemes megismernünk az első nyolc század kimagasló szellemóriásait, kinyomozni Krisztus-követő útvonalukat, meghallgatni szellemük mélységéből fakadó tanításukat” (7). A következőkben tehát a munkát részben a vele támasztható általános, részben a maga felállította speciális követelmények szerint igyekszem értékelni.

A címszavakat a szerkesztő az esetek nagyobb részében szerencsés kézzel, a tárgykörrel ismerkedő olvasók perspektíváját figyelembe véve választotta ki. Az olvasó a legtöbb olyan fontosabb szerzőt, bibliai és történeti személyt, fogalmat, teológiai és filozófiai irányzatot, alapművet és műfajt, földrajzi helyet, történelmi eseményt, hitéleti szokást, tisztséget és hitfegyelmi előírást megtalálhatja a kötetben, amelynek elnevezésébe nagy eséllyel belefut, ha az egyházatyák írásait kezdi el bújni, vagy ha felüti a legkézenfekvőbb szakirodalmat, esetleg ha csupán az ókeresztény kultúrkincsre visszautaló későbbi gondolkodókat lapozgat. Így van szócikke például a patrisztikai exegézisben nagy szerepet játszó Ádámnak és Évának, az egyházatyák gondolkodását alapvetően meghatározó sztoicizmusnak és Plótinusnak, maguknak az *atyáknak*, önálló bejegyzést kap Irenaeus püspöki székhelye, Lyon és Szent Ágoston szülővárosa, Thagaste, vagy az ókeresztény egyháztörténetben sajátos szint képviselő Szíria. Külön

* Az alábbiakban a szócikkek szerzőire szögletes zárójelben, a név kezdőbetűivel utalunk.

címszó az *Akédia*, az *Archimandrita*, a *Biblia*, a *Böjt*, a *Doketizmus*, a *Donatizmus*, a *Didascalía*, a *Főnix*, a *Gnózis*, a *Logosz*, a *Levél*, a *Katekézis*, a *Keresztényüldözés*, a *Monofizitizmus*, a *Skizma* és a *Vetus Latina*. Mint látjuk, nemcsak speciálisan patrisztikus vagy akárcsak sajátosan keresztény témakörök kapnak önálló tárgyalást, hanem olyan általános, eredetileg pogány tárgyak is, amelyeknek fontos és jellegzetes ókeresztény vonatkozásuk is van. A fenti példák jól érzékeltetik a kötetnek azt a túlhangsúlyozhatatlan erényét, hogy egyáltalán nem szorítkozik a teológiai tudnivalókra, hanem igyekszik teljes szélességében átfogni az ókeresztény kor civilizáció- és társadalomtörténetét. Ezzel a nemzetközi patrisztikus szakirodalom legkorszerűbb tendenciáját követi, amelyről az inkább a teológiatörténetre összpontosító magyar kutatás sajnos még nem vett eléggé tudomást. Mindazonáltal maradnak kívánnivalók a címszavak összeállítását illetően. Először is tematikailag a szócikkek összeállítására némiképp aránytalan: szinte nincs olyan ókeresztény szent, aki ne lenne reprezentálva, és kitüntetett figyelemben részesülnek az ókori szerzetesség többé-kevésbé kiemelkedő alakjai, valamint az egyházatyák környezetében kisebb-nagyobb jelentőséggel bíró nők. A tematikai kiegyensúlyozottság érdekében célszerűbb lett volna ezekben a tárgykörökben nagyobb önmérsékletet tanúsítani. Lett volna mire fordítani a felszabadult oldalszámot! Számos olyan szócikket ugyanis hiába keresünk, amelynek evidens módon helye volna egy ilyen bevezető lexikonban. Így az antiochiai Theophilusról esik ugyan röpké említés az *Apologéták* és a *Katekézis* szócikkekben, de ettől csak még érthetlenebb, miért maradt önálló bemutatás nélkül a jeles 2. századi görög apologéta, akiről éppen a jelen lexikon egyik szerzője, Perendy László jelentetett meg magyar nyelven monográfiát.⁵ Maga az „apologetika” műfaja is megkövetelt volna egy szócikket. Hasonlóképpen megmagyarázhatatlan, miért mellőzi a kötet a *Pseudo-Clementinumokat* (a *Homíliákat* és a *Felismeréseket*), amelyek teológiai és vallástörténeti jelentősége vitán felül áll a kortárs szakirodalomban. Nem kevésbé érthetetlen, miért nem olvashatunk az ókeresztény kor egyik legnagyobb vitáját kiváltó irányzatról, az órigenizmusról sem az *Órigenész* szócikkből,

sem külön cím alatt (az utóbbit tartanám célszerűbbnek). Hasonlóképpen csodálnia kell annak, aki a siccai Arnobiusról szeretne tájékozódni a kötetből. Ez azért szomorú, mert a hét könyvből álló *Adversus Nationes* szerzője, noha távol áll a Nikaia utáni orthodoxiától, és korának fő teológiai áramába sem illeszthető be, sok szempontból eredeti gondolkodó, aki a teodicea problémájára – valószínűleg a középső platonizmus hatására – egy a gnoszticizmushoz közel álló választ dolgozott ki. Az is nehezen indokolható, hogy a kappadókiai atyák nagy ellenfele, Eunomios és az anomoianus mozgalom is ismertetés nélkül maradt. Ugyancsak hiába keresünk szócikket I. Szent Gelasiusról, aki teológiai vitákban való állásfoglalásaival, valamint az állam és az egyház viszonyáról szóló tanításával mindenképpen külön címszót érdemelne. Nem kevésbé védhetetlen a tévesen a berber pápának tulajdonított *Decretum Gelasianum* hiánya, mely egyebek mellett egy biblikus kánont és az elvetendő művek listáját tartalmazza. A 4–5. századi himnuszsköltőnek, a kyrénéi Synesiosnak szintén joggal adhatott volna helyet a lexikon szerkesztője. A sok 2. és 3. századi keresztény gondolkodóra nagy hatást gyakorolt középső platonizmus összefoglalását nem kisebb joggal várhatnánk el a kötetből. Jóllehet Plótinusról és Porphyriosról találunk bejegyzést, az egyházatyák filozófiai kontextusának felvillantása érdekében egy *Újplatonizmus* címszóra mindenképpen szükség lett volna.

Rátérve a meglévő szócikkek értékelésére, először is fontosnak tartom kiemelni a szerkesztőnek és a szerzőknek azt a nagyon rokonszenves törekvését, hogy a bibliográfiákban, ahol csak lehet, minél több magyar publikációról tájékoztassanak – felekezeti, világnézeti és intézményi hovatartozásra való tekintet nélkül. Ami az íráskor szakmai színvonalát illeti, jelentős részük eleget tesz az íráskor elején említett követelményeknek. Nagyon sok kimondottan jól használható, informatív és érdekes bejegyzést találunk azok között a szerzetes-, szent- és nőéletrajzok között (például *András, krétai*; *Apollonia*; *Blaesilla*; *Charitón*; *Cuthbert*; *Columba*; *Fabiola*; *Ildafonz*; *Lucia*; *Marcella, római*; *Skolasztika*; *Maria, monacha* [PM]), amelyek túlsúlyát az imént felpanaszoltam. Ezek a szövegek a szakirodalom elmé-

lyült ismeretéről árulkodnak, s bibliográfiájukban is ez fejeződik ki. A kevésbé jelentős alakoknál – ha már egyszer szó van róluk – indokoltnak tartom, hogy a szerző a külföldi irodalomból csak a mintául használt (korábban említett) patrisztikus lexikonokat adja meg. Többnyire ugyancsak jól használhatóak az egyéb történeti személyekre, a tárgyi kultúrára, a földrajzi helyekre, az egyházi szervezetre vonatkozó rövid szócikkek is. Ezek némelyikénél már kifogásolható, hogy a bibliográfiából hiányoznak a külföldi tudományos monográfiák és/vagy tanulmányok (például *Antoninus Pius* [TL], *Aquileia* [TL], *Bithünia és Pontusz* [PM], *Hispania* [TL], *Justinianus* [TL], *Katakomba* [BI], *Keresztényüldözések* [TL], *Lyon* [KM], *Nikaia* [PL], *Püspök* [KM], *Szíria* [PM]). Ellenpéldaként említhetőek egyebek között a következő bejegyzések: *Longobárdok* [KM], *Niszibisz* [NG], *Nitria* [PM], *Palesztina, Szíria* [PM]. Sajnos, van közöttük olyan, amely ennek ellenére kizárólag az *Oxford Dictionary of Byzantium* szócikkén alapszik, sőt talán túlon túl erősen tapad annak szövegéhez (*Niszibisz* [NG]).

Ki kell emelnünk a szerzőknek azt a dicséretes törekvését, hogy a földrajzi helyek történetének leírásakor egységben láttassák a pogány és a keresztény vonatkozásokat. Találunk azonban ebben a tárgykörben hiányos és/vagy pontatlan írásokat is. A *Keresztényüldözések* [TL] címszó alatt például általánosságokkal és az Ágostonnál (*Isten városáról* XVIII. 52) olvasható tízes korszakolással kell beérnünk; messze nem tudunk meg annyit az üldözés egyes hullámainak jogalapjáról, a lebonyolításuk módjáról, a társadalmi mozgatórugókról, az egyes jelentősebb császárok attitűdjéről a kérdésben, vagy a különbségekről a szisztematikusság mértékében, amennyit akár egy lexikoncikkben is el lehetne (és kellene) mondani – holott mindehhez bőséges anyagot találhatott volna a szerző a nemzetközi szakirodalomban.⁶ Az is előfordul, hogy egy területnek éppen az ókeresztény vonatkozásáról nem esik említés (*Hispania* [TL]).

A patrisztikus műfajokról vagy egyes művekről szóló íráskor többnyire megfelelően, kiegyensúlyozottan tájékoztatnak (például: *Barnabás levél* [PL], *Hexapla* [KM], *Homília* [PL], *Katekézis* [PL], *Panegyricus* [TL]), ám a szélesebb és korszerűbb szakirodalmi kitekintés gyakran

ebben a témakörben is hiányzik. Ez az egyszerűbb témánál talán nem okoz különösebb problémát (a *Florilegium* címszónak például aligha róhatjuk fel, hogy minden információja Döppf és Geerlings lexikonából származik), zavaró azonban olyan területen, amelyről a kortárs szakirodalomban éppen definíciós viták dúlnak (*Apokrifek*⁷ [PL]). Találunk példát tematikai bizonytalanságra is: a *Didaszkalia* szócikk szerzője [PM] a mű talán túlságosan is tömör bemutatása után a bűnbánat témájába kapaszkodva a második bekezdésben átlendül ahhoz a kérdéshez, hogyan foglaltak állást különböző egyházatyák a bűnbánat lehetőségéről; a *Hagiográfia* című írás [PM] a szó két jelentését összeszmosva először a szentek életével foglalkozó tudományt és annak forrásait taglalja, majd az utolsó mondatokban áttér a szakkifejezés másik, eredeti és evidensebb értelmére, miszerint az összefoglaló módon magukat a szentek életéről, csodáiról szóló hitbuzgalmi írásokat, az előbbi értelemben vett hagiográfia forrásait jelöli. Az irodalomtörténeti tárgyú címszavak (például *Fulgentius* [PM], *Prudentius* [PM], *Venantius Fortunatus* [PM]) általában tömörek, de informatívak, esztétikai értékelésre, költői vagy narratív technikák, stíluselemek leírására csak elvétve tesznek kísérletet (például *Iuvenius* [TL]). El kell ismerni, ilyesmire egy lexikoncikk keretei valóban nem adnak sok lehetőséget.

A teológiai-filozófiai tárgyú szócikkek közül dicsérőleg kiemelném a 2. századi görög egyházatyákról írottakat (például *Ariszteidész*; *Athénagorasz*; *Gnózis*; *Irenaeus*; *Jusztinosz*; *Kelemen, római*; *Markián*; *Tatianosz* [valamennyi: PL]), amelyek szerencsésen eltalálják az arányt az életrajzi, történeti, filológiai és doktrinális elemek között. Ezek az írások jól példázzák, hogy egy teológiai-filozófiai tárgyú lexikoncikk nem szükségszerűen lapos, és ebben a műfajban is lehetséges egy gondolatrendszerrel a korszerű szakirodalom eredményeit kamatoztatni, s ugyanakkor közérthető összefoglalást adni, méltó módon érzékeltetve a tárgyalt gondolkodók jelentőségét. Ugyanerre még két szívmengető példa (sajnos, többet nehezen is tudnék előkeresni): *Didimosz* [PL], *Kelemen, alexandriai* (PL). Ezekben az esetekben tehát a szerkesztő elérte, hogy téma és kompetencia találkozzon egymással.

Mégis, nagy fájdalomra ez a törekvés talán éppen itt, az egyháztanítók bemutatásánál érvényesült a legkevésbé. Az *Agoston* címszó alatt a hippói püspök egyetlen gondolatáról sem esik szó, a szerző [PM] két oldalon át a *Vallomásokból* és Possidius életrajzából jól ismert élettörténet bőbeszédű és átszellemült ismertetésére, az *Agoston* tevékeny közreműködésével megtartott afrikai zsinatok felsorolására és néhány mű megnevezésére, jobb esetben félmondatos jellemzésére szorítkozik. A kíváncsi olvasó a legkisebb támpontot sem kaphatja arra nézve, hogy miért is tartják *Agoston* oly sokan nagy teológusnak és filozófusnak, miért szokták kegyelemtanát, antropológiáját és történelemfilozófiáját a mai napig mérföldkőnek tekinteni a gondolkodás történetében. A szócikk egyoldalúsága miatt teljesen a levegőben lógnak más cikkek *Agoston* teológiájára vonatkozó utalásai (például a dialógus műfajáról, az aquitaniai Prosperusról és a riezi Faustusról szóló). A felsorolt írások között aránytalanul nagy számban szerepelnek a szerzetesi élethez kapcsolódó – természetesen önmagukban nagyon fontos – művek, miközben megemlégtetlenül marad több antropológiai, trinitológiai, ismeretelméleti vagy éppen kegyelemtani szempontból kiugró jelentőségű munka (például *A szabad akaratról*, *Az igaz vallásról* vagy a kegyelemtan szempontjából elsődleges fontosságú *Különböző kérdésekről Simplicianusnak*). A szócikk bibliográfiája nagyon helyesen felsorolja a legtöbb magyarul megjelent *Agoston*-művet – kár, hogy közöttük olyat is feltüntet, amelyről régóta köztudott, hogy nem *Agoston* műve, hanem 12. vagy 13. századi kompiláció (*A lélek Istennel való magányos beszélgetéseinek könyve*.⁸ Ford. Némethy Ernő. Budapest, 1922; további kiadások: Szent István Társulat, Budapest, 1937; Seneca, Budapest, 1995), és kihagy egy fontos kötetet: *A boldog életről. A szabad akaratról* (ford. Tar I.), amely legalábbis *A szabad akaratról* című kardinális írásnak összehasonlíthatatlanul jobb fordítását tartalmazza, mint a jelen kötetben megemlégtett *Fiatalkori párbeszéd* (Szent István Társulat, Budapest, 1986). Ami a szakirodalom felsorolását illeti, dicséretre méltó a szöveg írójának az a szándéka, hogy felhívja a figyelmet a magyar szerzők munkáira, de ezt sajnos minden disztिंगválás nélkül teszi: a korszerű isme-

reteket tükröző, jól használható írások mellett idejétmúlt népszerűsítő tanulmányok, soha meg nem jelent, így a magyar tudományosságba nem szervesült doktori disszertációk tömegét vonultatja fel, sőt Papini életrajzi regényét is megemlíti, miközben fontos, sokat hivatkozott hazai publikációkról hallgat,⁹ az idegen nyelvű irodalomból pedig csupán egy *Agoston*-enciklopédiát és lexikoncikkeket ajánl az olvasó figyelmébe.

Fatális módon az *Agoston*hoz leginkább mérhető görög egyházatyá, *Órigenés* [KM] sem járt jobban. A szerző az életrajz után katalógusszerűen, az általánosságok szintjén maradva felsorolja az egyházatyá néhány gondolatát, majd ugyancsak kevéssé szemléletes módon védelmébe veszi azokkal a vádakkal szemben, amelyeket a későbbiekben a teológia fő áramától kapott. A szócikk nem hasznosítja sem a nemzetközi, sem a magyar szakirodalom újabb eredményeit, és külföldi művekre még a bibliográfiában sem utal. Az utóbb említetteknél ugyan összehasonlíthatatlanul jobban sikerült a Nyssai Gergelyről szóló írás [PL], a kappadókiai gondolkodó nehezen túlbecsülhető jelentősége miatt mégis szóvá teszem, hogy a szócikk a modern külföldi kutatás eredményeit csak közvetve használja fel, s emellett meglehetősen külsődlegesen mutatja be tárgyát: egymondatos szinopszisokban szisztematikusan végigmegy Gergely legfontosabb művein, miközben rendszerére – például antropológiájára, amelyet a magyar szakirodalom is magas színvonalon tárgyal¹⁰ – alig tér ki.

Oldalakon keresztül sorolhatnám még a kötetből a példákat a patrisztikus gondolkodók, valamint a rájuk ható filozófusok és irányzatok felületes vagy hibás bemutatására, de megelégszem a legfájdalmasabbakkal. A modern szakirodalom használata és feltüntetése a most említésre kerülő szócikkekből szinte kivétel nélkül hiányzik, így ezt külön-külön már nem fogom felemlíteni. Alexandriai Philónról [TL], Plótinusról [PM] és Porphyriosról [PM] írva a cikkszerzők megelégednek az életrajzzal és a művek külsődleges leírásával; arról, hogy miért is gyakorolhattak ezek a gondolkodók oly nagy hatást a keresztény teológiára, az olvasó nem nyerhet benyomást. Evagrius Pontikos [PM] kapcsán csupán a szerzetesi életpályáról olvashatunk és a legfontosabb műcíme-

ket sajtáthatjuk el; antropológiájának, a gondolatokról szóló, a modern lélektant megelőlegező elméletének egy mondatot sem szentel a bejegyzés írója. Evagriosz szellemi utódja, Hitvalló Maximos [PM] hasonlóképpen jár. Nemesios [FZ] antropológiai nézeteibe sem vezet be az érdeklődőt a róla szóló nyúlfarknyi írás. Életrajz és műcímek: erre a sorsra jut Efrém [PM], a szír szerzetesi irodalom legnagyobb alakja is. A Iustinianusról szóló bejegyzés [TL] történeti szempontból korrekt eligazítást ad, de tudatlanságban hagyja az olvasót azzal kapcsolatban, hogy miért született *Iustinanus császár teológiája* címmel magyar nyelvű monográfia.¹¹ A már említett *Apologéták* szócikk [FZ] a 2. századi görög apologéták nevének és műveinek szemelvényes felmondásával megelégedve a latin hitvédőket egyszerűen nem létezőnek tekint. Külön szócikkek természetesen foglalkoznak Arnobius kivételével valamennyi jelentősebb Ágoston előtti latin teológussal, ám tanításukról csupán lapos általánosságokat tudhatunk meg: az érdeklődők sem Tertullianus [TL] számos monográfiát kiérdemelt antropológiájába és gondviselésébe,¹² sem Lactantius [TL] ugyancsak jól feldolgozott antropológiájába¹³ és dualista teodiceájába¹⁴ nem nyerhetnek bepillantást. A *Marius Victorinus* szócikkből [PM] nem derül ki, hogy a pogány rétornak, majd keresztény teológusnak miféle gondolatai voltak, a Iulianus Apostátának szentelt két oldal pedig [OL], amely a császár életútját és vallásszervező tevékenységét rendkívül tartalmasan tárgyalja, egy szót sem ejt elméleti munkásságáról, amivel egy magyar kutató is immár hosszú évek óta foglalkozik.¹⁵ A Priscillianusról mint tévtanítóról szóló bejegyzés szerzője [FZ] láthatóan nem tud arról, hogy a kortárs szakirodalom szerint az avilai püspök tanításában semmiféle gnosztikus vagy más eretnek tanítás nem mutatható ki.¹⁶ A sztoicizmus [TL] bemutatása az adott célt tekintve alapvetően hasznos és informatív, csak éppen az irányzatnak a kereszténységre gyakorolt hatásáról hallgat. A *Logosz* szócikk [KM] biblikus és ókeresztény része releváns tudnivalókat közöl, ám a kifejezés pogány életútját taglaló első szakasz az üres általánosságok felhőrégióiban lebeg, és hemzseg az ellentmondásoktól. Az elmondottakkal talán sikerült érzékeltetnem, hogy a kislexikonnak nagymértékben a javára

vált volna, ha szerkesztője gondosabban választja ki a szócikkek szerzőit.

A kötetet „Általános irodalom” címmel összefoglaló bibliográfia (410–420), „Időrendi áttekintés” (411–432), valamint egy „A patrisztikus kor néhány szépirodalmi alkotásban” alcímű függelék (433–436) zárja. Egy általános bibliográfia teljes joggal szerepel a kötetben, hiszen a számos releváns kézikönyv, lexikon vagy patrisztikus tanulmánykötetet minden egyes érintett szócikkben feltüntetni gazdaságtalan lenne. Itt valóban több nélkülözhetetlen idegen nyelvű és magyar referenciakötet adatait megtalálhatja az olvasó. Nehezen érthető az olasz nyelvű munkák túlsúlya, és különösen az, hogy még a híres német kiadványok (Altaner *Patrologie*-ja vagy az Andresen–Denzler-féle *Wörterbuch der Kirchengeschichte*) is az olasz kiadással képviseltetik magukat. Ennél is zavaróbb a határozott válogatási kritériumok hiánya: általános jellegű kiadványokon kívül monográfiák is említést kapnak – sokszor olyanok, amelyek használata jót tett volna egy-egy lexikoncikknek –, sőt a magyar nyelvű irodalomból szép számmal feltűnnek cikkek és kiadatlan doktori disszertációk, valamint rég lejárt szavatosságú, háború előtti népszerűsítő kiadványok is, miközben nem esik szó sem a Quasten-féle klasszikus négykötetes patrológiai kézikönyvről,¹⁶ sem A. Di Bernardino és B. Studer patrisztikus teológiatörténetéről,¹⁷ sem az Akadémiai Könyvkiadónál megjelent *Filozófia* című kézikönyv „Patrisztika” fejezetéről.¹⁸ Az időrendi mutató egészen kiváló ötlet, nagyszerűen segíti a kronológiai eligazodást a lexikoncikkben is (többnyire) szóba kerülő események és személyiségek között. Ragyogó gondolat az is, hogy függelék sorolja fel a legfontosabb szépirodalmi műveket, amelyekben az ókeresztény kor alakjai elevenednek meg; az olvasó valóban még közelebből megbarátkozhat a korszakkal, ha elolvassa például Dürrenmatt, Gárdonyi, Graves, Márai, Móra itt ajánlott műveit. A felsorolás sajnos műfaji vagy esztétikai szempontból nem releváns művekre is utal, kihagyja viszont Déry Tibor Szent Ambrusról szóló regényét, *A Kiközösítőt*.

Ami a szerkesztés módszertanát illeti, a szócikkek terjedelme, információsűrűsége, az életrajz, a bibliográfia és a doktrinális bemutatás közötti arányok

tekintetében semmiféle egységes koncepció nem rajzolódik ki. A lexikonon belüli utalásrendszer általában jól átgondolt, praktikus – ami csak igen nagy gondossággal érhető el. A zavaró ellenpéldák közül álljon itt csak néhány. Mint már említettem, bizonyos kulcsszerzők (Ágoston, Órigenés) hiányos bemutatást kapnak, ezért a hozzájuk kapcsolódó más szócikkek egyes nyíllal jelzett utalásai tartalmilag sehová sem vezetnek. Hasonlóan összezavarodhat az olvasó, amikor az „ifjabb” Arnobiusról szóló írás arról tájékoztatja, hogy az „ifjabb” jelző a siccai Arnobiustól való megkülönböztetést szolgálja – ez utóbbiról azonban nem talál szócikket a kötetben. A már sokszor említett *Apologéták* című szó alatt is hiába kelti fel az érdeklődést az antiochiai Theophilos megnevezése. A sínai Hésühios ismertetője ugyancsak céltalanul óv az összetévesztéstől a jeruzsálemi névrokonnal, mivel az utóbbira nem vonatkozik önálló bejegyzés. Nehezen érthető, miért szól külön szócikk két különböző szerzőtől Maniról és a manicheizmusról, s az is zavaró, hogy a Markiónra vonatkozó információk egy része a teológus neve alatt, másik része a Gnoszticizmus szócikkben, bizonyos hányada pedig mindkettőben olvasható. Talán nem kukacoskodás módszertani szempontból rákérdezni néhány szócikk indokoltságra: mennyi esély van például arra, hogy valaki éppen ezt a lexikont üsse fel, ha a „Pecset” vagy a „Közlekedés az ókorban” témakörrel szeretne többet megtudni? Nem annyira kritikaként, inkább módszertani problémafelvetésként meggondolásra javasolnám, hogy helyes-e a „tévtanító” megjelölés a személyekre vonatkozó címszavak mellett kötelező egyszavas meghatározásokban. Egyfelől egy katolikus kiadónál megjelenő lexikon joggal veheti át az egyház hagyományos megjelölését, akár anélkül is, hogy ezzel az adott gondolkodó intellektuális vagy emberi minőségét jellemezné, sőt ezt akár egy más felekezethez köthető vagy felekezetszemleges publikáció is megteheti – amiképpen recepciótörténeti adalékként a „szent” megjelölést is át szokás venni. Több érv azonban ez ellen szól: először is olyan kiadványban, amely egy tudomány alapjaiban szeretné bevezetni olvasóit, talán nem célszerű ilyen elidegenítő, esetleg a kíváncsiságot lankasztó minősítéseket elhelyezni; másodsor, ez a kislexikon a

hiányhelyzet miatt óhatatlanul felekezeten átívelő ismeretterjesztő küldetést teljesít, amit a hitvitára csábító kitételek nélkül terhelnek meg; harmadjára, ha a „tévtanító” meghatározást következetesen alkalmazzuk, így kellene kezdenünk Órigenés, Tertullianus, Lactantius, Apollinaris, Mopszvesztiai Theophóros és még sok más ókeresztény teológus bemutatását, sőt akár Ágostonra is ráaggathatnánk, akinek kegyelemtanát nem vallja a katolikus egyház; s végül, amint azt Priscillianus példájából láthattuk, egyes gondolkodók szakirodalmi megítélése az idők során változott, így a hagyományos megjelölés még katolikus szempontból is elveszítette megalapozottságát.

A szócikkek stílusa általában gördülékeny, jól olvasható, megfelel egy a művelt nagyközönséghez szóló bevezetés céljainak. A görög szavak átírásánál és nevek írásmódjánál akadnak kisebb logikátlanságok, következetlenségek. A kötet nagyon helyesen az ismeretterjesztő cél szem előtt tartásával az úgynevezett akadémiai átírást követi, a szókezdő „I”-t azonban magyarosan J-nek írja. Jobb lett volna következetesen „I”-t használni, így például *Ióannész* és nem *Jóannész*, *Iusztinoszt* és nem *Jusztinoszt* írni. Még érthetlenebb a szókezdő „J” alkalmazása latin nevek-nél (*Iustinianus*). Az sem mindig érthető, mitől lesz valaki éppen *Jóannész* vagy *János*, s miért inkább *Klimakosz*, mint *Lépcsős*, és miért *Aranyszájú*, miért nem *Khrüszosztomosz*. A szerkesztő valószínűleg minden esetben a hagyományosabbnak érzett alakot preferálta – ami talán nem is baj, de akkor utalás-képpen minden esetben a másik verzió-nak is ábcérendben a címszavak közé kellene ékelődnie.

A kötetet, nagyon helyesen, illusztrációk díszítik, amelyek több esetben jól tükrözik egy téma ókeresztény megjelenését vagy – és ez a leggyakoribb – későbbi recepcióját. Kár, hogy a válogatást láthatóan nem előzte meg gondos kultúrtörténeti és esztétikai mérlegelés: a szerkesztő másod-harmad-negyed-kézből veszi az ábrázolásokat, ami sem a válogatás átgondoltságának, sem az illusztrációk technikai minőségének nem tett jót. Emellett célszerű lett volna minden képhez részletesebb aláírást csatolni, megjelölve a műalkotás korát, ha tudjuk, mesterét, fellelhetőségi helyét és forrását. A szerkesztő jó didaktikai

érzékkel határozta el, hogy térképekkel teszi szemléletesebbé a szövegeket. Sajnálatos, hogy ez a célkitűzés csak töredékesen érvényesült: a *Dacia* szócikkhez például kapcsolódik egy használható térkép, a kötetzáró *Zsinat* bejegyzést viszont egy 1597-es Európa-térkép követi, Afrika, Pannonia vagy Kappadókia bemutatását pedig, ahol nagy szükség lenne rá, semmilyen földrajzi ábra nem egészíti ki.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy ez a kislexikon egyfelől hasznos, sőt nélkülözhetetlen azok számára, akik az első lépéseknél tartanak a patrisztikával való ismerkedésben, mivel rengeteg olyan új információval gazdagodhatnak általa, amelyet korábban ilyen tömör és közérthető formában magyar nyelven nem szerezhetek volna meg. Másfelől azonban nem állítható, hogy megbízható segítőtárs lenne, akire minden elővigyázatosságra intő szó nélkül rábízhatnánk a még avatatlan olvasót. A címszavak kiválogatása nem árulkodik a tematikus kiegyensúlyozottságra való törekvéstről, és a szócikkek szakmai megalapozottsága, a bibliográfiák és az illusztrációk átgondoltsága is sok kívánnivalót hagy maga után. A kiadvány tehát csak részlegesen felel meg a korszerű ismeretterjesztés követelményeinek. Ennek egyik okát abban látom, hogy a szerkesztési munkát egyetlen kutató, és nem különböző területek szakértőiből álló testület vállalta magára – ahogy azt a hasonló jellegű, mértékadó külföldi patrisztikai lexikonoknál megfigyelhetjük. A problémák másik oka abban keresendő, hogy a szerkesztő – eltérve a nemzetközi gyakorlattól – túlságosan szűk körből választotta ki a szócikkek szerzőit, és nem volt kellő tekintettel arra, hogy kompetenciájuk lefedje-e szócikkeik témáját. Ez azért szomorú és érthetetlen, mert elég a lexikon bibliográfiáiba tekintenünk ahhoz, hogy lássuk: az utóbbi évtizedekben Magyarországon a patrisztikának olyan nemzetközileg is elismert műhelyei jöttek létre, amelyek kutatási területe együttesen szinte minden fontosabb témát átfog. Éppen ezért reménykedhetünk abban, hogy ez a most csak részlegesen megvalósult vállalkozás a nem túl távoli jövőben elérheti célját. Úgy vélem, ehhez a jelen kötet jó kiindulópontul szolgálhat.

Kendeffy Gábor

Jegyzetek

- 1 A jelen kötetéhez hasonló ambíciókkal íródott: Döpp, S. – Geerlings, W. (szerk.) 2002. *Lexikon der antiken christlichen Literatur*. 3. kiadás. Herder, Wien. Részletesebb kifejtést nyújt a háromkötetes olasz kiadvány: di Bernardino, A. (szerk.) 2006. *Nuovo dizionario patristico e di antichità Cristiane*. Institutum Patristicum Augustinianum. Marietti, Roma–Genova–Milano.
- 2 Ványó László 1980. *Az ókeresztény egyház és irodalma*. Ókeresztény írók 1. Szent István Társulat, Budapest.
- 3 Chadwick, J. 1999. *A korai egyház*. Osiris, Budapest.
- 4 A gnózis vonatkozásában meg kell említeni: Kákósy László 1984. *Fény és káosz. A kopt gnósztikus kódexek*. Gondolat, Budapest; Marksches, Christoph 2001. *Gnózis*. Jel Kiadó, Budapest.
- 5 Perendy László 2012. *Antiókhiai katekézis a II. század végén – Theophilosz püspök munkássága*. Jel Kiadó, Budapest.
- 6 Lásd például Klein, Richard (szerk.) 1971. *Das frühe Christentum im Römischen Staat*. Wege der Forschung 267. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt; Keresztes P. 1979. „The Imperial Roman Government and the Christian Church I. From Nero to the Severi”: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II. 23.1, 247–315; „The Imperial Roman Government and the Christian Church II. From Gallienus to the Great Persecution”: *uo.*, 375–386; Guyot, P. – Klein, R. (szerk.) 1997. *Das frühe Christentum bis zum Ende der Verfolgungen. Eine Dokumentation*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- 7 Erről lásd például Pesthy Monika 2007. „Apokrifek, homíliák, midrások és újraírt Biblia: műfajok a Szentírás körül”: *Magyar Vallástudományi Szemle* 3, 235–245.
- 8 A mű latin címe: *Liber soliloquiorum animae ad Deum*. Nem (volna) összetévesztendő az Ágoston által írott, két könyvből álló *Soliloquiával!*
- 9 Vidrányi Katalin 1982. „Megjegyzések Augustinushoz”: Vidrányi Katalin: *Krisztológia és antropológia. Összegyűjtött írások*. Osiris, Budapest, 1998, 298–330 (= *Világosság* 23/12, melléklet, 3–17); Perczel István 1999. *Isten felfoghatatlansága és leereszkedése: Szent Ágoston és Arany-szájú Szent János metafizikája és misztikája*. Atlantisz, Budapest; Kendeffy Gábor 2007. „Aurelius Augustinus”: Boros Gábor (szerk.): *Filozófia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 283–304.
- 10 Tóth Judit 2006. *Test és lélek*. Antropológia és értelmezés Nüsszai Szent Gergely műveiben. Kairosz, Budapest; Ványó László 2010. *Nüsszai Szent Gergely teoló-*

- giai antropológiája*. Jel Kiadó, Budapest. E két munka szerepel a szócikk bibliográfiájában, de a szerző nem használja fel őket.
- 11 Baán István 1997. *Iustinianus császár teológiája*. Bizantinológiai Intézet, Budapest.
- 12 Lassiat, H. 1971. *Pour une théologie de l'homme: création – liberté – incorruptibilité*. Vol. 1–2. Université de Lille; Alexandre, J. 2001. *Une goire pour la chaire. L'anthropologie réaliste et mystique de Tertullien*. Théologie historique 115. Beauchesne, Paris; Osborn, E. 2001. *Tertullian, First Theologian of the West*. Cambridge University Press.
- 13 Perrin, M. 1981. *L'homme antique et chrétien: L'anthropologie de Lactance*, 250-325. Beauchesne, Paris.
- 14 Loi, V. 1961–65. „Problema del male e Dualismo negli Scritti di Lattanzio”: *Annali della Facoltà di Lettere, Filosofia e Magisterio dell'Università di Cagliari* 29, 37–96; Loi, V. 1970. *Lattanzio nella storia del linguaggio e del pensiero teologico pre-niceno*. Pas-Verlag, Zürich; Kendeffy Gábor 2006. *Mire jó a rossz? Lactantius teológiája*. Kairosz, Budapest. Az utóbbi monográfia szerepel a szócikk bibliográfiájában, de a szerző nem használja fel.
- 15 Lásd Buzási Gábor 2011. „Julianus császár naphimnusa és a karácsony eredete”: *Ókor* 10/2, 32–42.
- 16 Lásd Burrus, V. 1995. *The Making of a Heretic: Gender, Authority, and the Priscillianist Controversy*. Berkeley, University of California Press; Spät E. 1998. „The Commonitorium of Orosius on the Teachings of the Priscillianists Antipriscilliana”: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 38/1–4, 357–379; Sanchez, L. S. J-G. 2009. *Priscillien, un chrétien non conformiste. Doctrine et pratique du priscillianisme du IVe au VIe siècle*. Beauchesne, Paris. M. Simonetti szócikke a *Nuovo dizionario patristico e di antichità Cristiana*ében ugyanebbe a tendenciába illeszkedik.
- 17 Quasten, J. 1950–. *Patrology. Vol. I. The Beginnings of Patristic Literature. Vol. II. The Ante-Nicene Literature after Irenaeus. Vol. III. The Golden Age of Greek Patristic Literature*. Westminster, Maryland; Di Bernardino, A. (szerk.) 1986. *Patrology. Vol. IV. The Golden Age of Latin Patristic Literature*. Westminster, Maryland.
- 18 Di Bernardino, A. – Studer, B. (szerk.) 1993. *Storia della teologia: Epoca patristica*. Marietti, Roma. (Angol kiadása: 1997. *History of Theology: The Patristic Period*. The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota.
- 19 Boros Gábor (szerk.) 2007. *Filozófia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 254–308.